

Ana VULPE
Institutul de Filologie al AȘM
(Chișinău)

**PARCURSUL LEXICOGRAFIEI
BASARABENE: DE LA DICȚIONARELE
LUI NICOLAE CORLĂTEANU
LA DICȚIONARELE DIGITALE**

**The Bessarabian lexicography's itinerary: from the dictionaries
of Nicolae Corlăteanu to digital dictionaries**

Abstract. One of the main concerns of N. Corlăteanu was the study of lexicology and lexicography, where the illustrious scholar was even a pathfinder. In the history of Bessarabian lexicography, the forerunner N. Corlăteanu comes into prominence, particularly through the bilingual dictionaries, namely through those Russian-Romanian, some of them called then Moldavian. After 1990, with the transition to the Latin script, there is a „explosion” in the lexicography's industry of Bessarabia. Many explanatory and bilingual general dictionaries began to appear, particularly Russian-Romanian, Romanian-Russian, and dictionaries of other languages too. Now in the worldwide lexicography it can be observed a long process of change, of modernization of the means of drafting, of editing, of the lexicographical works' consultation. At a pace more or less rapid, it is made the transition from the classical format dictionaries, published on paper, to dictionaries created in special programs of dictionaries' writing.

Keywords: lexicography, bilingual lexicography, traditional dictionaries, digital dictionaries.

Inițiind, susținând și promovând o seamă de domenii ale lingvisticii, precum istoria limbii, romanistica, lingvistica generală, fonetica și fonologia, istoria limbii literare, stilistica și cultivarea limbii, etimologia și, nu în ultimul rând, lexicologia și lexicografia, Nicolae Corlăteanu a fost numit, pe bună dreptate, „patriarhul filologiei din republica noastră” [1, p. 13]. Activitatea științifică diversă a acad. Nicolae Corlăteanu, a fost oglindită într-un număr impunător de cărți, studii, articole de revistă, culegeri de articole etc., peste 500 de lucrări.

Una dintre preocupările de bază ale lui N. Corlăteanu a fost lexicologia și lexicografia, domeniu în care ilustrul savant a fost chiar deschizător de drumuri. În cele ce urmează vom evoca anumite aspecte ale contribuției savantului și profesorului N. Corlăteanu în dezvoltarea și promovarea acestui domeniu. Astfel, printre lucrările de lexicologie amintim, în primul rând, lucrarea de proporții *Studiu asupra sistemii*

lexicale moldovenești din anii 1870-1890, având subtitlul *Contribuția lui Ion Creangă și a altor scriitori la valorificarea stilistică a vocabularului contemporan*, în care se vorbește despre perioada în care s-au stabilizat normele limbii române literare, chiar dacă autorul nu folosea termenul „limbă română”, din motive bine cunoscute. Au urmat lucrările de valoare *Cuvântul în vâltoarea vieții*, *Aspecte ale dezvoltării vocabularului moldovenesc contemporan*, *Încadrarea lingvistică în realitățile europene* etc. Nu putem să nu pomenim de manualele de lexicologie elaborate de acad. N. Corlăteanu, apărute în câteva ediții, ultimele fiind revăzute în lumina renașterii naționale și a revenirii la adevărurile lingvistice.

Referindu-ne la activitatea lexicografică a savantului N. Corlăteanu, putem afirma, indubitabil, că lexicografia, în special cea bilingvă, fundamentată pe principii științifice, își are începuturile anume prin dicționarele elaborate de N. Corlăteanu. E vorba, întâi și întâi, de primul mic dicționar monolingv *Abeceदार pentru vârstnici* (coautor Eugen Russev), apărut în 1946 și urmat de încă trei ediții, cu un tiraj integral de peste un milion de exemplare.

În istoria lexicografiei basarabene, înainte-mergătorul N. Corlăteanu se impune, în special, prin dicționarele bilingve, și anume prin cele rus-române, unele numite pe atunci moldovenești (deși câteva lucrări lexicografice bilingve, rudimentare, au apărut și până la cele ale N. Corlăteanu și E., Russev). Unul dintre acestea este *Dicționarul rus-român* apărut în 1954, care includea circa 46 000 de cuvinte. Mai târziu, în 1967, vede lumina zilei un *Dicționar rus-român* ce cuprindea cu vreo 15 000 de cuvinte mai mult decât cel din 1954. Acesta din urmă este o lucrare lexicografică de o valoare substanțială, nu doar ca volum, ci și ca structură și, mai ales, ca traducere, fiind o lucrare elaborată pe principii adevărat științifice. Constituie, de fapt, o primă realizare lexicografică bilingvă, rus-română, în spațiul românesc, incluzând mai multe inovații, ce au servit drept bază pentru elaborarea ulterioară a dicționarelor de acest gen. Printre acestea amintim, întâi și întâi, excluderea, în mare parte, a propoziției enunțiative la traducerea lexemului rusesc, care, de fapt, nu constituia traducerea reală, ci explicația lui. Formulele recomandate de autorii dicționarului au contribuit substanțial la promovarea limbii corecte, au îmbogățit vocabularul ei cu un număr impunător de cuvinte, în special de adjective în *-bil*, *-ent*, *-ant*, de tipul *discutabil*, *potabil*, *infașibil*, *captivant*, de substantive în *-tate*, ca *rigurozitate*, *iresponsabilitate*, *legitate* etc. Lucrarea „a asigurat faima talentaților autori pentru zeci de ani înainte, afirma lexicograful Anton Borș într-un articol de revistă, dedicat acad. N. Corlăteanu la 80 de ani de la naștere, deci cu 20 de ani în urmă. În acele timpuri de plumb, a fost nevoie de un mare curaj din partea acestor cărturari basarabeni ca să pornească pe un drum atât de lung și anevoios. Dar, însufleții de sentimente nobile, ei au reușit să creeze o lucrare excepțională, extrem de valoroasă pentru lexicografia bilingvă în general” [2, p. 33]. Sigur, am putea pomeni, în acest context și dicționarul rus-moldovenesc apărut tot în 1954 (dar și de altele două apărute mai înainte, respectiv în 1946, și 1949) în care N. Corlăteanu și E., Russev, constrânși de împrejurări, au inclus și o avalanșă de dialectisme.

În contextul doar al lexicografiei basarabene bilingve, evident, putem menționa și câteva dintre lucrările predecesorilor lui N. Corlăteanu, precum *Русско-молдавский словарь*, autor Baldescul A., apărut în 1896 la Odesa, în care erau inserate un număr limitat de cuvinte din lexicul de uz general, printre care erau și elemente lexicale din Basarabia; *Dicționar în scurt pentru convorbiri ruso-moldovenești*, autor Gh. Codreanu. Mai târziu, în 1906, apare o lucrare ceva mai de valoare, și anume *Русско-молдавский словарь. Rusesc-moldovenesc cuvântelnic* de M. Ceachir, iar în 1919-1920 la Chișinău văd lumina tiparului alte două dicționare: rus-român de K. Krupoveatkin și româno-rus de N. Popovschi.

În ceea ce privește lexicografia bilingvă de mai dincoace, e cazul să pomenim *Dicționarul moldovenesc-rus*, apărut în 1987 (evident, cu grafie rusă), autori Ion Ețcu și Tatiana Celac, lucrare care cuprinde, pe lângă vocabularul de bază, și multe cuvinte, sensuri și expresii neologice. O lucrare lexicografică bilingvă de proporții, rod al muncii de ani de zile al unei echipe de lexicografi profesioniști (nouă la număr) vede lumina zilei în 1988. E vorba de *Русско-молдавский словарь* în trei volume (la fel, cu grafie rusă), care reflecta starea lexicului la etapa respectivă de dezvoltare a limbii, normele ei lexicale, semantice, stilistice și gramaticale. Lucrarea, după cum se spune în *Prefață*, este o „expresie a continuității lexicografiei moldovenești, constituind o totalizare a experienței precedente în domeniul dat și dezvoltând mai departe principiile de elaborare a dicționarelor bilingve” [3, p. 7].

După anul 1990, odată cu trecerea la grafia latină, are loc o „erupție” în industria lexicografiei basarabene. Apar mai multe dicționare explicative și bilingve generale, în special rus-române, român-ruse, dar și ale altor limbi. Din păcate, unele dintre acestea au avut un caracter utilitar, fiind elaborate de diletanți sau având marca „editat la Kiev”, fără vreun autor anume. Adică, se atestă în această perioadă și o „invazie nocivă a amatorismului și diletantismului în lexicografie”, după cum a remarcat și V. Bahnaru în monografia *Elemente de lexicologie și lexicografie* [4, p. 35].

Printre dicționarele bilingve de calitate apărute în ultimii 15-20 de ani remarcăm *Dicționar român-rus*, autor A. Borș, *Dicționar rus-român, român-rus*, autori T. Cotelnic, I. Zaporojan, *Dicționar rus-român, român-rus pentru elevi*, autori I. Zaporojan, A. Vulpe, *Dicționar rus-român, rus-român*, autor A. Vulpe, *Dicționar român-rus*, vol. I, cu un colectiv de autori, o lucrare complexă în domeniu, având realizat și cel de-al doilea volum, dar din impedimente de ordin financiar așa și nu a mai văzut lumina tiparului. La baza elaborării tuturor acestor lucrări bilingve lexicografice au stat, fără îndoială, și dicționarele întocmite de acad. N. Corlăteanu.

În etapa actuală de dezvoltare a societății, etapa tehnologiilor informaționale avansate, când lexicul limbii evoluează vertiginos, când explozia informațională este cu adevărat copleșitoare, completarea șirului de dicționare de orice tip, constituie o sarcină stringentă.

Nimeni nu posedă o limbă în toată plinătatea ei, adică în mod exhaustiv, dar fiecare purtător instruit al limbii materne e obligat să tindă spre acest deziderat, să pătrundă cât mai profund în subtilitățile limbii, să asimileze în mod conștient inepuizabilul bagaj de cuvinte al limbii. Anume în acest dificil și continuu proces de însușire a vocabularului ne vine în ajutor dicționarul.

În lexicografia din întreaga lume se observă un amplu proces de schimbare, de modernizare a mijloacelor de elaborare, de redactare, de consultare a lucrărilor lexicografice. Din informațiile avute la îndemână, se poate observa că și lexicografia românească se află în plin proces de adaptare la schimbările pe care modernizarea instrumentelor de lucru în lexicografia europeană/mondială le presupune. Astfel, într-un ritm mai mult sau mai puțin grăbit, se face trecerea de la dicționarele în format clasic, editate pe hârtie, la dicționarele redactate cu ajutorul unor programe speciale de scriere de dicționare.

„Diferențierea *dicționar informat tradițional – dicționar electronic* este doar una din multitudinea de dihotomii produse în câmpul tehnologiilor informaționale și al științelor limbajului, menționează Igor și Irina Cojocar, cercetători la Institutul de Dezvoltare a Societății Informaționale, A.Ș.M. Experiența lexicografică tradițională, în sensul instrumentelor de lucru (consultarea dicționarelor clasice de format mare – explicative, bilingve, enciclopedice, dar și a dicționarelor de format mai mic – pentru o anumită categorie de cititori – elevi, specialiști dintr-un anumit domeniu etc., confruntarea definițiilor propuse ale lexemelor, nu rareori diferite, alegerea și propunerea unei variante acceptabile, înlăturarea erorilor din sursele utilizate, aducerea la zi prin completarea cu noi sensuri a anumitor lexeme, înregistrarea și tălmăcirea termenilor noi, împrumutați din limbile de largă circulație etc.) arată că toate acestea sunt probleme care pot fi soluționate într-un ritm incomparabil mai rapid și mai eficient, datorită noilor tehnologii informaționale” [5, p. 78].

În acest scop, în România s-au realizat în ultimii ani câteva proiecte. Spre exemplu, din 2000 înapoi în România s-au înregistrat câteva inițiative de realizare a unor corpusuri de limba română (deși nu toate pot fi accesate liber pe Internet), printre care proiectul eDTLR (Dicționar tezaur al limbii române în format electronic), deocamdată cu acces limitat, doar în scop de cercetare, de la care s-a plecat la realizarea proiectului CLRE (Corpus lexicografic românesc esențial), concretizat în achiziționarea în format electronic a surselor lexicografice din Bibliografia DTLR (100 de dicționare academice de referință, sec. XVI – prezent), aliniată la nivel de intrare și, parțial, de sens (Academia Română, București, Filialele Iași, Cluj și alte instituții); Corpus de referință al limbii române pentru constituirea de dicționare academice, realizat în perioada 2007-2008 de Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, București, accesul fiind strict; Corpusuri lexicografice pentru limba română: monolingve – DEXONLINE – 32 de dicționare transpuse textual pe internet (inițiativă lansată de câțiva voluntari); DexX, care conține 109 072 intrări, ce cuprinde lexicul de bază al limbii române actuale,

dar și vocabule care denumesc realități revoluate, cu o circulație restrânsă, termeni culturali, din diverse domenii ale științei și tehnicii; corpusuri lexicografice bi-sau plurilingve (româna una dintre limbi); dicționare terminologice mono- și multilingve etc. [a se vedea: 6, 7].

Dicționarul-tezaur al limbii române reprezintă cea mai importantă lucrare lexicografică apărută sub egida Academiei Române. A fost începută acum 110 ani și a apărut în două serii: DA (1907-1944) și DLR (1965-2010); în 14 tomuri/37 volume, însumând cca 18 000 pagini și mai mult de 175 000 intrări, cu tot cu variante; elaborarea variantei electronice a început în 2007, în cadrul unui proiect, eDTLR [a se vedea: 8].

În Republica Moldova încercările sunt mai timide. Vorbim deocamdată de un site propriu al Editurii Litera, care a pus la dispoziția publicului accesul la 4 dicționare pe care le-a editat (vezi: http://nodex.litera.ro/cautare_dex/), de site-ul Dicționar Roman-Rus (<http://www.rorus.net/>), produs din Republica Moldova, include peste 200 000 articole de dicționar. Este prezentată și versiunea online gratuită; vorbim de o echipă de cercetători de la Institutul de Matematică și Informatică al AȘM care sunt preocupați de probleme ale limbii române și dimensiunea informatizării, precum și de Centrul de Terminologie al Institutului de Filologie al AȘM, unde s-a realizat proiectul de cercetare „Armonizarea și standardizarea terminologică: modalități de transfer al cunoștințelor în societatea informațională prin dicționare terminologice electronice” etc. [a se vedea: 5, p. 75].

Însă pentru alte limbi europene starea de lucruri la acest capitol este mult mai avansată. Pe Internet sunt accesibile multiple corpusuri. Spre ex., pentru limba franceză poate fi consultat, în acces liber, un corpus de dicționare informatizate franceze, din secolul al XVI-lea până în secolul al XX-lea; pentru limba spaniolă – un corpus de cca 70 de dicționare de limbă spaniolă; pentru limba engleză pot fi accesate online mult mai multe resurse, fiind suficient a menționa corpusul pentru engleza britanică, care include două bilioane cuvinte. Prin comparație, constatăm o dată în plus, că în Republica Moldova procesul decurge extrem de lent. Or, un fenomen ca acesta necesită actualizarea permanentă a informației. Din acest punct de vedere, e necesară în continuare:

– realizarea (în paralel) a unor dicționare (online), plecând de la corpusuri de texte din ce în ce mai mari și cu instrumente variate (cu ajutorul unor programe de extragere de exemple);

– realizarea de corpusuri noi lexicografice;

– realizarea unor corpusuri de texte pentru limba română (proces în curs de realizare, deocamdată, nesistematic);

O bancă de date fundamentală ce ar reflecta obiectiv starea limbii la orice etapă, ar putea deveni un suport substanțial în procesul de elaborare a diferitelor tipuri de dicționare, conferindu-le un caracter documentat, în special, a celor explicative. În acest context remarcăm că, prin realizarea Proiectului propus pentru anii 2015-2018,

membrii Sectorului de lexicologie și lexicografie al IF al AȘM, doresc să amplifice noile modalități de lucru, de cercetare în lexicografia românească, incluzând latura ei computațională, una dintre căile moderne de completare și aducere la zi a dicționarilor.

Tema de cercetare din cadrul proiectului include două compartimente strâns legate între ele: 1. elaborarea Dicționarului explicativ de uz general exemplificat al limbii române – versiune informatizată (digitizată) și actualizată (e-DEGE), cu indicarea rețelelor semantice de echivalență și opoziție. La baza acestuia vor sta dicționarele explicative realizate în cadrul AȘM, în special Dicționarul explicativ în două volume (editat cu grafie rusă între anii 1977 și 1986), Dicționarul explicativ uzual (1999), la a căror elaborare au fost aplicate, sub conducerea acad. Silviu Berejan, metode noi de redactare, mai avansate din punct de vedere științific, relevându-se tabloul ontologic al vocabularului limbii române. E vorba, pe de o parte, de transformarea acestor dicționare într-o resursă lingvistică vie care să urmărească evoluția limbii, iar, pe de altă parte, de posibilitatea utilizării dicționarului în calitate de resursă stringent necesară în cercetări privind tehnologia limbajului; 2. realizarea unui corpus electronic de texte de limba română, prin completarea permanentă a Bazei de date a limbii române (BDLR) cu elemente lexicale înregistrate cu toată diversitatea lor, în cele mai variate și mai neobișnuite contexte.

Astfel, în contextul eforturilor actuale de promovare a informatizării limbilor europene, e-DEGE și Copusul de texte electronice de limba română, ce urmează a fi realizate, vor contribui semnificativ la promovarea limbii române ca limbă de circulație electronică. Or, în timpurile de azi, pentru supraviețuirea unei limbi este important ca ea să fie folosită în sistemele de informare electronică, fiecare limbă are nevoie de produse tehnologice care să o conecteze la circuitul internațional al tehnicilor și instrumentelor de comunicare. În acest sens, încă prin 2002 se sublinia cu claritate importanța dezvoltării tehnologiilor limbajului uman pentru limba română. Citez: „Explozia de informații pe Internet, necesitatea tot mai mare de a accede la ele prin mijloace inteligente utilizând limba naturală proprie, indiferent de limba de depozitare a informațiilor, face astăzi ca domeniul Prelucrării Limbajului Natural să fie considerat prioritar în Comunitatea Europeană. Tot mai multă lume recunoaște că Tehnologia Limbajului va deveni domeniul primordial al Tehnologiei Informației în secolul nostru. [...] Se manifestă ... o necesitate stringentă de a ridica limba română, în privința resurselor și a tipurilor de prelucrări automate, la nivelul altor limbi europene” [9].

Și în loc de încheiere, ca să facem o legătură cu ideea de la care am pornit în realizarea acestui subiect menționăm că parcursul lexicografiei basarabene – de la primele dicționare (compartimentul dicționare ruso-române), în format clasic, variantă-hârtie, realizate prin anii '50 de N. Corlăteanu (cu vreo 46 000 de cuvinte), la dicționarele digitale de proporții, care pot fi completate, actualizate continuu, gestionate la nesfârșit, până la transpunerea în fapt a ideii de realizare a unui megadicționar (un dicționar care să cuprindă de toate și pentru toți) – este, pe de o parte, unul anevoios, iar, pe de altă parte, unul foarte promițător și foarte atractiv.

Referințe bibliografice

1. Berejan Silviu, Corbu Haralambie. *Filologia academică la 50 de ani*. În: „Revistă de lingvistică și știință literară”, 1996, nr. 4.
2. Borș, Anton. *Nicolae Corlăteanu – lexicograf*. În: „Revistă de lingvistică și știință literară”, 1995, nr. 3.
3. *Русско-молдавский словарь*, vol. 1. Chișinău, 1988.
4. Bahnaru, Vasile. *Elemente de lexicologie și lexicografie*. Chișinău, 2008.
5. Cojocaru Igor, Cojocaru Irina. *Industria computerizată a dicționarilor: scurtă privire*. În: „Akademos”, nr. 1(16), martie, 2010.
6. Dănilă Elena, Haja Gabriela. *Dicționarul limbii române în format electronic (eDTLR) în perspectiva globalizării*. În: „Actele Conferinței Internaționale Paradigma discursului ideologic” (Galați, 29-30 aprilie 2009). Publicat în: „Communication interculturelle et littérature”, nr. 1 (6), aprilie-mai-iunie, Galați: Editura Europlus, p. 269-273.
7. Haja, Gabriela. *Resurse electronice pentru cercetarea lexicografică românească*. În: „Limba română azi, Actele celei de-a X-a Conferințe Naționale Limba română – azi” (Iași – Chișinău, 3-7 noiembrie 2006), Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2007: p. 129-134; http://www.philologica-jassyensia.ro/upload/VIII_2_
8. Tamba Elena, Clim Marius-Radu et alii. *Situația lexicografiei românești în context European*. http://www.philologica-jassyensia.ro/upload/VIII_2_Tamba_Clim.
9. Cristea Dan, Tufiș Dan. *Resurse lingvistice românești și tehnologii informatice aplicate limbii române*. <http://thor.info.uaic.ro/~dcristea/papers/cristeatufis2002.zip>.